

Błażej Jankowski <https://orcid.org/0000-0003-1093-2007>

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

e-mail: blajan@amu.edu.pl

Łotysze w Armii Czerwonej w latach 20. i 30. XX w. Od bohaterów rewolucji po wrogów Związku Sowieckiego - szkic o temacie*

Latvians in the Red Army in the 1920s and 1930s.
From heroes of the revolution to enemies
of the Soviet Union – a sketch on the topic

Abstrakt

Do tej pory problematyka dotycząca służby Łotyszy w siłach zbrojnych ZSRS w lat 20. i 30 XX w. nie została w wystarczający sposób opracowana przez historio-
ografię. Jedynie przedstawiono udział formacji strzelców łotewskich w wojnie domo-
wej w Rosji. To właśnie ten czyn zbrojny w dużym stopniu zapewnił istotną pozycję
w sowieckich strukturach wojskowych Łotyszom aż do czasu wielkiej czystki. Był to
swoisty fenomen, biorąc pod uwagę małą liczebność tej grupy w stosunku do całości
sił zbrojnych ZSRS.

Tematyka poruszona w artykule jest niezwykle szeroka i zasługuje na głębsze opra-
cowanie przez badaczy Związku Sowieckiego. Dlatego celem publikacji jest przed-
stawienie jedynie wybranych zagadnień. Omówiona zostanie pozycja, jaką Łotysze
osiągnęli w hierarchii wojskowej w latach 20. i 30. XX w. Zaprezentowano to na
podstawie danych statystycznych oraz przykładów Arwida Janowicza Ziejbota i Jana
Karłowicza Bierzina (szefów wywiadu wojskowego w omawianym okresie). Poza tym
opisano druzgoczące skutki, jakie miała wielka czystka dla grupy sowieckich wojsko-
wych łotewskiego pochodzenia. Spadek liczebności Łotyszy w korpusie oficerskim
w wyniku represji stalinowskich wyniósł aż około 94,4%. Grupa ta została praktycznie
zmarginalizowana u progu lat 40. XX w. w elicie wojskowej Związku Sowieckiego.

* Publikacja została sfinansowana ze środków Programu Inicjatywa Doskonałości Uczelnia
Badawcza UAM, w ramach dofinansowania do wniosku nr 054/13/SNH/0003 w konkursie 054
Minigrant doktorancki.

Abstract

So far, the issue of the service of Latvians in the armed forces of the USSR in the 1920s and 1930s has not been sufficiently studied by historiography. Only the participation of Latvian riflemen in the Russian Civil War is presented. It was this armed act that largely ensured the Latvians' important position in the Soviet military structures until the Great Purge. It was a unique phenomenon considering the small size of this group in relation to the entire armed forces of the USSR.

The topic discussed in the article is extremely broad and deserves deeper study by researchers of the Soviet Union. Therefore, the aim of the publication is to present only selected issues. The position achieved by the Latvians in the military hierarchy in the 1920s and 1930s will be discussed. It was presented on the basis of statistical data and the examples of Arwid Janowicz Ziejbot and Jan Karłowicz Bierzin (chiefs of military intelligence in the discussed period). In addition, the devastating effects that the Great Purge had on a group of Soviet servicemen of Latvian origin were described. The decrease in the number of Latvians in the officer corps as a result of Stalinist repression amounted to approximately 94.4%. This group was practically marginalized at the beginning of the 1940s in the military elite of the Soviet Union,

Słowa kluczowe: Łotysze, Armia Czerwona, wielka czystka, stalinizm, ZSRS

Keywords: Latvians, Red Army, Great Purge, stalinism, USSR

Siły zbrojne Związku Sowieckiego stanowiły konglomerat składający się z różnorodnych grup narodowościowych i etnicznych. Szczególnie mozaikę narodowości można było zaobserwować w korpusie oficerskim Armii Czerwonej w latach 20. i 30. XX w.¹ Ciekawą kwestią jest pozycja, którą osiągnęli wówczas tzw. *inorodcy*². Bardzo wielu z nich piastowało eksponowane stanowiska w strukturach sił zbrojnych. Na szczególną uwagę zasługują zwłaszcza wojskowi łotewskiego pochodzenia. Ich nadzwyczaj eksponowana pozycja wynika bezpośrednio z roli, jaką odegrali strzelcy łotewscy podczas wojny domowej w Rosji. Formacje te w niemalym stopniu przyczyniły się dla końcowego zwycięstwa bolszewików. Łotysze byli szczególnie istotni w początkowej fazie konfliktu wewnętrznego.

Była to jedyna formacja, która ocalała z dawnej armji. Łotewscy robotnicy, biedni chłopci, parobcy, pałali nienawiścią do bałtyckich baronów. Tę nienawiść społeczną wyży-

¹ J. Wojtkowiak, *Reprezje wobec tak zwanych inorodców, oficerów Armii Czerwonej w czasie wielkiej czystki*, „Res Historica” 2017, nr 43, s. 186; J. Wojtkowiak, *Skład narodowościowy korpusu oficerskiego Armii Czerwonej w drugiej połowie lat 30-tych XX wieku*, „Wschodni Rocznik Humanistyczny” 2021, t. XVIII, nr 2, s. 212-213.

² *Inorodcy* (ros. инородцы) tak zaczęto nazywać przedstawicieli narodowości „niesowieckich” w latach 30. XX w. Były to narody, które posiadały swoją własną państwowość. *Inorodcami* byli np. Polacy, Niemcy, Łotysze, Grecy czy Litwini.

skal carat podczas wojny z Niemcami. Pułki łotewskie były najlepszym wojskiem w carskiej armji. Po przewrocie lutowym zbolszewizowały się niemal zupełnie i odegrały znaczącą rolę podczas rewolucji październikowej³. [zapis oryginalny]

Na temat czynu zbrojnego strzelców powstał szereg publikacji⁴. Mieli oni też niebagatelny wpływ na losy walk o niepodległość Łotwy. Stali jednak wówczas po stronie przeciwnej niż siły niepodległościowe skupione wokół m.in. Kārliša Ulmanisa⁵. Prawdziwym symbolem tego, jakie znaczenie mieli Łotysze w historii sił zbrojnych ZSRS, stanowi postać Ioakima Ioakimowicza Wacietisa⁶. Dowódca jednego z pułków strzelców łotewskich we wrześniu 1918 r. został mianowany naczelnym wodzem Armii Czerwonej. Jako pierwszy sprawował tę funkcję. Tym samym miał niebagatelny wkład w zorganizowanie i stworzenie bolszewickiej maszyny wojennej. Docenił go m.in. Lew Trocki⁷. Jednakże w wyniku konfliktu ludowego komisarza do spraw wojskowych i marynarki wojennej z Józefem Stalinem, w połowie 1919 r. Wacietis stracił stanowisko głównodowodzącego i ponadto przejściowo został aresztowany. Łotewski wojskowy po wojnie domowej wykładał jedynie historię wojskowości na Akademii Wojskowej im. Michaiła Frunzego w Moskwie⁸.

Poza okresem wojny domowej jednak tematyka dotycząca Łotyszów w sowieckich siłach zbrojnych przed II wojną światową nie została w odpowiedni sposób opracowana przez historiografię. Jedynie Ēriks Jēkabsons napisał artykuł przedstawiający ważniejszych wojskowych oraz funkcjonariuszy NKWD łotewskiego pochodzenia⁹. Poza tym wątki dotyczące się Łotyszów pojawiają się w pracach np. z zakresu zagadnień

³ L. Trocki, *Moje życie. Próba autobiografii*, Warszawa 1990, s. 442.

⁴ Np.: P. Łossowski, *Strzelcy łotewscy w rewolucji i wojnie domowej w Rosji (1917-1920)*, „Studia z Dziejów ZSRR i Europy Środkowej” 1967, t. III, s. 81-102; *Istoria łatyszkiskih strielkow*, red. Ja. Krastynia, Ryga 1972; Je. Pudulis, *Istorijska polka łatyszkiskih strielkow (1915-1920 gg.)*, Biełgorod 2017; M. Połe, *Istorijska łatyszkiskih strielkow. Ot pierwyh marksistow do gienieratow KGB*, Moskwa 2021.

⁵ Więcej np. w: T. Paluszyński, *Walka o niepodległość Łotwy 1914-1921*, Warszawa 1999; T. Zazerskaya, *Latvia's ordeal: nation building in war and revolution*, Waszyngton-Londyn 2021, s. 35-74.

⁶ Łot. *Jukums Vācietis*. W niniejszym artykule będą używane polskie transliteracje rosyjskich imion, imion odojcowskich i nazwisk łotewskich wojskowych służących w siłach zbrojnych ZSRS.

⁷ L. Trocki, *Moje życie*, s. 442, 503.

⁸ A. Bułkin, *Gienieralitet Krasnoj Armii (1918-1941). Wojennyj biograficzieskij słowar*, t. 1 (A-I), Penza 2018, s. 288; M. Połe, *Istorijska łatyszkiskih strielkow*, s. 236-237.

⁹ Ē. Jēkabsons, *Latyszi w rukowodstwie Krasnoj Armii i Narodnego Komissariata Wnutriennih Dieł SSSR (1921-1938)*, [w:] *Baltijskoje sosiedstwo. Rossija, Szwiēcija, Strany Baltii na fonie epoh i sobytij XIX-XXI ww.*, pod red. A. Komarow, Moskwa 2014, s. 105-147.

narodowościowych w Armii Czerwonej¹⁰ czy opisujących wielką czystkę w siłach zbrojnych ZSRS¹¹. Również w publikacjach dotyczących tzw. „operacji łotewskiej” NKWD wojskowi łotewskiego pochodzenia stanowią jedynie wątek poboczny¹².

Problem jest istotny i wymaga przedstawienia w znacznie obszerniejszej publikacji. Dlatego niniejszy artykuł nie aspiruje w żadnym wypadku do miana opracowania wyczerpującego tę materię. Celem jest jedynie poruszenie niezwykle frapującej tematyki i w miarę możliwości syntetyczne umówienie wybranych zagadnień jej dotyczących. Rola, jaką grupa wojskowych łotewskiego pochodzenia odgrywała w latach 20. i 30. XX w. w strukturach militarnych ZSRS, zostanie zobrazowana w dwojaki sposób: na dwóch studiach przypadku Łotyszy, którzy piastowali funkcję szefów wywiadu wojskowego oraz na szeregu statystyk związanych z korpusem oficerskim Armii Czerwonej. Zobrazuje to silną pozycję tej nielicznej grupy w siłach zbrojnych ZSRS. Następnie zostaną przedstawione konsekwencje wielkiej czystki, w której wyniku Łotysze zostali zmarginalizowani w Armii Czerwonej. W zakończeniu zostaną też przedstawione wnioski dotyczące ogółu poruszanej tematyki.

Rola Łotyszy w siłach zbrojnych Związku Sowieckiego

Wielu weteranów pułków strzelców łotewskich po zakończeniu wojny domowej pozostało w sowieckiej Rosji. Tam rozwijało swoje kariery w strukturach wojskowych oraz cywilnych. Jednym z nich był Arwid Janowicz Ziejbot¹³. Urodził się w 1894 r. w Rydze. Szybko zaangażował się w działalność polityczną, bo już wieku 18 lat¹⁴. Zbiegło się to z ukończeniem szkoły, po której podjął studia z zakresu matematyki i fizyki na uniwersytecie w Petersburgu¹⁵. Po rewolucji lutowej działał w Rydze, m.in. był członkiem ryskiej rady oraz egzekutywy strzelców łotewskich. W 1918 r. został aresztowany przez Niemców. Z więzienia wyszedł w sierpniu tego samego roku i wrócił do Rosji. Dość szybko zaczął pełnić funkcję komisarza ds. statystyki w rządzie Sowieckiej Łotwy. Między majem 1919 r. a wrześniem 1920 r. był szefem Wydziału Politycznego Armii Sowieckiej Łotwy, później przemianowanej na 15. Armię¹⁶. Po tym rozpoczął

¹⁰ Np.: A. Biezugolnyj, „*Istocznik dopolnitielnoj moszczi Krasnoj Armii...*” *Nacionalnyj wopros w wojennom stroitielstwie w SSSR 1922-1945*, Moskwa 2016; J. Wojtkowiak, *Represje wobec tak*, s. 185-205; J. Wojtkowiak, *Skład narodowościowy korpusu*, s. 211-223.

¹¹ Np.: O. Suwennirow, *Tragedija RKKKA 1937-1938*, Moskwa 1998; P. Wieczorkiewicz, *Łańcuch śmierci. Czystka w Armii Czerwonej 1937-1939*, Poznań 2016.

¹² Np.: J. Riekstiņš, *PSRS lekslietu tautas komisariāta „Latviešu operācija” (1937-1938)*, Ryga 2012, s. 67-74.

¹³ Łot. *Arvids Zeibots*.

¹⁴ M. Połe, *Istorija latyszkich strielków*, s. 366.

¹⁵ A. Bulkin, *Gienieralitet Krasnoj Armii*, s. 648.

¹⁶ A. Bulkin, *Gienieralitet Krasnoj Armii*, s. 648; M. Połe, *Istorija latyszkich strielków. Ot pierwyh marksistow do gienieralow KGB*, Moskwa 2021, s. 366.

swoją karierę w wywiadzie wojskowym. Jesienią 1920 r. został zastępcą szefa Regstrupru¹⁷. Już w kwietniu następnego roku organizacja została przemianowana na Razwiedupr Armii Czerwonej. Wówczas Ziejbot objął stanowisko szefa nowej struktury. Funkcję tę sprawował blisko 3 lata. Łotysz wówczas złożył dymisję i na swojego następcę zaproponował jednego z podwładnych – Jana Karłowicza Bierzina¹⁸, który również był Łotyszem (*sic!*). Ziejbot przeciętnie oceniał swoją pracę w wywiadzie. Warto zaznaczyć, że rezygnację poparł członek Wojskowej Rady Rewolucyjnej Józef Unszlicht. Polski komunista żydowskiego pochodzenia podjął taką decyzję ze względu na upór, z jakim Ziejbot dążył do ustąpienia ze stanowiska. Jednak Unszlicht doceniał Łotysza jako wartościowego pracownika¹⁹. Dymisja została przyjęta przez decydentów. Ziejbot później pracował w Harbinie jako Konsul Generalny. Warto zaznaczyć, że funkcjonował wtedy pod nazwiskiem Iwana Pietrowicza Grandta. Na piastowanym stanowisku łączył zadania dyplomatyczne z wywiadowczymi²⁰. W kolejnych latach kontynuował karierę w administracji państwowej, m.in. współpracował z innym wpływowym Łotyszem Janem Ernestowiczem Rudzutakiem²¹. Ziejbot zmarł w 1934 r. w Moskwie.

Poruszając tematykę roli, jaką Łotysze odegrali w dziejach sił zbrojnych ZSRS, koniecznym jest omówienie, choćby krótkie, postaci wspomnianego już następcy Ziejbota – Jana Bierzina²². W literaturze określa się go wręcz „legendarnym” za swoją działalność w wywiadzie²³. Urodził się na Łotwie w 1889 r. w rodzinie chłopskiej²⁴. Jego rodzina nie zaliczała się do wiejskiej elity. Utrzymywała się z najemnej pracy na roli²⁵. W wieku 13 lat Piotr Janowicz podjął kształcenie w seminarium nauczycielskim. Jednak w 1905 r. placówka została zamknięta w związku z rewolucją w Rosji. Wówczas młody Łotysz działał już politycznie jako rewolucjonista. W jednej z potyczek z siłami caratu został nawet ranny i aresztowany. Skazano go na karę śmierci, jednakże

¹⁷ A. Kołpakidi, D. Prohorow, *Impieroja GRU. Oczerki istorii rossijskoj wojennoj razwiedki*, Moskwa 1999, s. 44.

¹⁸ Łot. *Jānis Bērziņš*. Warto zaznaczyć, że poza imieniem Jan, posługiwał się też imieniem Paweł.

¹⁹ A. Kołpakidi, D. Prohorow, *Impieroja GRU*, s. 53.

²⁰ M. Połe, *Istorija tatyszskich strielków*, s. 366-367.

²¹ Łot. *Jānis Rudzutaks*.

²² Właściwie nazywał się Piotr Janowicz Kiuzis. Łot. *Pēteris Ķūzīsis*. M. Aliksiejew, A. Kołpakidi, W. Koczuk, *Enciklopedija wojennoj razwiedki 1918-1945 gg.*, Moskwa 2012, s. 16.

²³ D. Wołkogonow, *Stalin. Wirtuoz kłamstwa, dyktator myśli*, Warszawa 2006, s. 393; J. Wojtkowiak, *Polowanie na „dalmiewostoczniczków”. Represje wobec korpusu oficerskiego dalekowschodniego zgrupowania radzieckich sił zbrojnych w latach 1936-1939*, Poznań 2007, s. 29.

²⁴ M. Aliksiejew, A. Kołpakidi, W. Koczuk, *Enciklopedija wojennoj razwiedki 1918-1945 gg.*, Moskwa 2012, s. 16.

²⁵ A. Bulkin, *Gienieralitiet Krasnoj Armii*, s. 166.

Arwid Janowicz Ziejbot

(źródło: https://lv.wikipedia.org/wiki/Attēls:Arvīds_Zeibots.jpg)

z uwagi na jego młody wiek wyrok zmieniono na katorgę²⁶. Kara miała trwać 8 lat. Bierzin jednakowoż spędził na katordze tylko okres od 1907 do 1909 r., następnie powrócił do wcześniejszej działalności politycznej. Dwa lata później ponownie został aresztowany. Władze carskie zesłały go do guberni irkuckiej. W 1914 r. udało mu się zbiec. Wówczas posługiwał się już imieniem i nazwiskiem, pod którymi zapamiętała go historia²⁷. Podczas I wojny światowej został zmobilizowany do armii rosyjskiej, skąd później zdezerterował. Bierzin udał się do Piotrogradu, gdzie podczas rewolucji październikowej wziął udział w szturmie na Pałac Zimowy. Później zrekrutował się do WCzK²⁸, następnie do NKWD²⁹. Uczestniczył w wojnie domowej w Rosji, m.in. w tłumieniu buntu eserowców, był naczelnikiem wydziału politycznego 11. Piotrogradzkiej Dywizji Strzelców. W „czerwonym” rządzie Łotwy sprawował urząd zastępcy komisarza spraw wewnętrznych³⁰. Od sierpnia 1919 r. do listopada 1920 r. pełnił funkcję naczelnika *Osobogo Otdiela* Armii Sowieckiej Łotwy, późniejszej 15. Armii.

²⁶ M. Aliksiejew, A. Kołpakidi, W. Koczik, *Encyklopedia wojennej rozwiadki*, s. 16; A. Bułkin, *Gienieralitiet Krasnoj Armii*, s. 166.

²⁷ M. Aliksiejew, A. Kołpakidi, W. Koczik, *Encyklopedia wojennej rozwiadki*, s. 16.

²⁸ Ogólnorosyjska Nadzwyczajna Komisja ds. Zwalczania Kontrrewolucji i Sabotażu przy Radzie Komisarzy Ludowych RSFSR (ros. Всероссийская чрезвычайная комиссия по борьбе с контрреволюцией и саботажем при Совете народных комиссаров РСФСР).

²⁹ Ludowy Komisariat Spraw Wewnętrznych ZSRR (ros. Народный комиссариат внутренних дел СССР).

³⁰ P. Wiczorkiewicz, *Łańcuch śmierci*, s. 622.

Z rekomendacji samego Feliksa Dzierżyńskiego trafił do wywiadu wojskowego³¹. Kariera Łotysza w tych strukturach potoczyła się błyskawicznie. Tak jak wspomniano, już w 1924 r. mianowano go szefem Razwiedupr³². Awans Bierzina wpisywał się w czystkę personalną w naczelnych władzach wojskowych, którą przeprowadził wówczas Trocki. Jej wynikiem była np. reorganizacja sztabu Armii Czerwonej³³. Funkcję szefa wywiadu pełnił aż do kwietnia 1935 r. i ponownie na krótko objął ją dwa lata później³⁴. Miał ogromny wkład w tworzenie i rozwój sowieckiego wywiadu wojskowego. Za te zasługi został odznaczony Orderem Czerwonego Sztandaru oraz Orderem Lenina³⁵. Bierzin zainicjował w służbach nowoczesny dekryptaż i strategiczne rozpoznanie radiowe. Stworzył także sieci agentury zagranicznej. Warto zaznaczyć, że osobiście weryfikował oraz dobierał kadry³⁶. Łotewskiego wojskowego doceniały również tajne służby innych państw.

W materiałach polskiego wywiadu zachowała się jego ocena: *Człowiek o ogromnej woli, pracowity, wykształcony bardzo odczytany. Posiada duży autorytet u podwładnych*³⁷. [zapis oryginalny] Jednakże kadencja *Starika*³⁸ nie była wyłącznie pasmem sukcesów. W latach 1933-1934 doszło do serii blamaży sowieckiego wywiadu w Finlandii, Francji, Rumunii, Turcji oraz w Mandżurii. Mimo przetasowań kadrowych w strukturach wywiadowczych spowodowanych porażkami Bierzinowi udało się utrzymać stanowisko³⁹. Dopiero sprawa „spisku kremłowskiego” i kolejna kompromitacja służb w Danii skłoniła go do dymisji⁴⁰. Łotysz otrzymał stanowisko zastępcy ds. politycznych dowódcy Specjalnej Armii Dalekowschodniej marszałka Wasilij Konstantinowicz Blüchera. W tym samym roku (1935) Bierzin otrzymał stopień armkoma 2. rangi⁴¹. Jego faktycznym zadaniem była koordynacja działalności wywiadowczej na całym Dalekim Wschodzie⁴². W literaturze przedmiotu można się spotkać z tezą, że to przeniesienie *Starika* było „honorową zsyłką”⁴³. Nie należy jednak zapominać, jak duże znaczenie miała Specjalna Armia Dalekowschodnia⁴⁴. Bierzin w 1936 r. trafił do Hiszpanii jako

³¹ M. Aliksiejew, A. Kołpakidi, W. Koczik, *Encyklopedia wojennej rozwiadki*, s. 16.

³² Ę. Jękabsons, *Łatyszi w rukowodctwie*, s. 109.

³³ P. Wiczorkiewicz, *Łańcuch śmierci*, s. 622.

³⁴ M. Aliksiejew, A. Kołpakidi, W. Koczik, *Encyklopedia wojennej rozwiadki*, s. 16.

³⁵ O. Suwennirow, *Tragedija RKKK*, s. 156-157.

³⁶ P. Wiczorkiewicz, *Łańcuch śmierci*, s. 622.

³⁷ Centralne Archiwum Wojskowe (CAW), Oddział II Sztabu Głównego (Generalnego) 1921-1939, I.303.4.3246.

³⁸ Tak nazywali go podwładni, ze względu na przedwczesną siwiznę.

³⁹ P. Wiczorkiewicz, *Łańcuch śmierci*, s. 622-624.

⁴⁰ Ibidem, s. 624.

⁴¹ Ros. армейский комиссар 2-го ранга.

⁴² J. Wojtkowiak, *Polowanie na „dalniewostoczników”*, s. 29.

⁴³ P. Wiczorkiewicz, *Łańcuch śmierci*, s. 624-625.

⁴⁴ Więcej w: J. Wojtkowiak, *Polowanie na „dalniewostoczników”*, 22-76.

główny doradca wojskowy strony republikańskiej. Do Związku Sowieckiego powrócił w połowie następnego roku⁴⁵. Jak widać, kariera Jan Bierzina była bardzo bogata. Łotysz miał również niebagatelny wpływ na tak ważną instytucję, jaką był wywiad wojskowy.

Jan Karłowicz Bierzin

(źródło: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Bierzin_1937.jpg)

Rolę w dziejach sił zbrojnych ZSRS, jaką odegrali wojskowi łotewskiego pochodzenia, możemy zaobserwować nie tylko na podstawie prześledzenia losów poszczególnych osób. Armia Czerwona od swych początków miała niejednorodny etnicznie charakter⁴⁶. Wynikało to wprost z mnogości nacji, które zamieszkiwały Związek Sowiecki⁴⁷. Nie można też zapominać o tych, którzy przybyli z różnych stron świata do „ojczyzny światowej rewolucji proletariackiej”, skuszonych jej „atrakcyjnością ideologiczną”⁴⁸. Co oczywiste, miało to odzwierciedlenie w składzie narodowościowym korpusu oficerskiego, jakkolwiek dominowali w nim Rosjanie. Chociaż w latach 1923-1926 można zaobserwować interesującą tendencję. Ich procentowy udział w wyższych kadrach dowódczych malał w tym okresie (z 83,2% do 73,5%). Największymi benefi-

⁴⁵ M. Aliksiejew, A. Kołpakidi, W. Koczik, *Encyklopedia wojennej rozwiadki*, s. 16.

⁴⁶ J. Wojtkowiak, *Skład narodowościowy korpusu*, s. 212.

⁴⁷ J. Baberowski, *Czerwony terror. Historia stalinizmu*, Warszawa 2009, s. 59.

⁴⁸ J. Wojtkowiak, *Skład narodowościowy korpusu*, s. 212.

centami tego spadku byli Ukraińcy (z 7% do 9,2%) oraz Białorusini (z 2,4% do 5,3%). Równocześnie nieznacznie wzrosła liczebność Łotyszy, Litwinów, Finów i Estończyków (łącznie z 2,5% do 2,9%)⁴⁹. W 1926 r. korpus oficerski składał się z 49 018 wojskowych, w tym było m.in. 36 042 Rosjan, 4 496 Ukraińców, 2 585 Białorusinów, 958 Żydów, 807 Gruzinów, 798 Łotyszy, 463 Ormian, 350 Niemców, 281 Tatarów, 261 Estończyków i 178 Litwinów⁵⁰. Rok wcześniej wśród 43 najwyższych rangą dowódców Armii Czerwonej znalazło się 25 Rosjan, 4 Polaków, 3 Łotyszy, 2 Estończyków, 2 Litwinów, 2 Żydów, 2 Niemców, Mołdawianin oraz Czech⁵¹. Wynika z tego, że nieco ponad 40% najważniejszych wojskowych w Związku Sowieckim nie było Rosjanami (*sic!*). Przytoczone statystyki obrazują istną mozaikę etniczną sowieckiego korpusu oficerskiego. Warto zaznaczyć, że różnorodność narodowościowa zwiększała się na najwyższych szczeblach hierarchii sił zbrojnych ZSRS.

Na podstawie danych liczbowych można także zaobserwować rosnącą obecność Łotyszy na najwyższych szczeblach hierarchii wojskowej. Przez Rewolucyjną Radę Wojskową ZSRS, w latach 1923-1934, przewinęło się 17 Rosjan, 6 Żydów, 3 Polaków, 2 Łotyszy, 2 Gruzinów, 2 Ormian, 2 Azerów, Białorusin, Mołdawianin, Litwin, Czech oraz Uzbek. W momencie (1934 r.) rozwiązania tego organu, znajdowało się w nim 6 Rosjan, 2 Łotyszy, 2 Żydów i Litwin⁵². W tym samym roku powołano inne kolegialne ciało – Radę Wojenną przy ludowym komisarzu obrony. Weszło do niego 42 Rosjan, 12 Żydów, 9 Łotyszy⁵³, 8 Ukraińców, 3 Białorusinów, Polak, Litwin, Estończyk, Kałmuk⁵⁴. Może to prowadzić do konstatacji dotyczącej rosnącej roli łotewskich wojskowych w strukturach zbrojnych ZSRS. Należy odnotować, że zbiegło się to

⁴⁹ A. Biezugolnyj, *Istocznik dopotnitelnoj*, s. 130.

⁵⁰ Ibidem, s. 131.

⁵¹ J. Wojtkowiak, *Skład narodowościowy korpusu oficerskiego*, s. 212. Wojtkowiak w swoim artykule przytacza dane z publikacji Siergieja Miniakowa. Rosyjski badacz w poczet Polaków zaliczył Gieorgija Bazilewicza i Nikołaja Sołłoguba. Jednakże argumentacja w tekście wskazuje, że tych dwóch wojskowych było Rosjanami. Z tego względu w niniejszym artykule zaliczono ich do grupy oficerów rosyjskiego pochodzenia, nie zaś polskiego.

⁵² J. Wojtkowiak, *Skład narodowościowy korpusu*, s. 213.

⁵³ Jakow Alksnis (szef Zarządu Sił Powietrznych RKKA), Ernest Appoga (szef III Zarządu Sztabu – wkrótce Sztabu Generalnego – RKKA), Jan Bierzin (szef Zarządu Wywiadu RKKA), Robert Ejdeman (przewodniczący Centralnej Rady „Osoawiachimu” ZSRR), Jan Gajlit (dowódca Syberyjskiego OW), Feliks Ingaunis (zastępca dowódcy Ukraińskiego OW ds. lotnictwa), Albert Łapin (zastępca dowódcy Specjalnej Armii Dalekowschodniej ds. lotnictwa), Awgust Mezis (szef Zarządu Politycznego Nadwołżańskiego Okręgu Wojskowego) i Piotr Oszej (szef Zarządu Zaopatrzenia RKKA). Co do tożsamości narodowościowej Ingaunisa nie ma zgody w literaturze przedmiotu. W części publikacji jest podawany jako Litwin. Natomiast, Jakub Wojtkowiak przedstawia argumentację za tym, że był Łotyszem (J. Wojtkowiak, *Represje wobec tak*, s. 188). Co ciekawe, słowo *ingaunis* w języku łotewskim oznacza „estoński”.

⁵⁴ J. Wojtkowiak, *Skład narodowościowy korpusu*, s. 213.

z procesem umacniania władzy przez Józefa Stalina. Trzeba podkreślić jednocześnie, że Łotysze zdecydowanie nie stanowili najliczniejszej grupy narodowościowej w korpusie oficerskim. W 1934 r. rozrósł się on do 127 822 ludzi, lecz jedynie 0,73% (930) oficerów stanowiły osoby łotewskiego pochodzenia (*sic!*). Nacja ta była zdecydowanie zdystansowana przez liczniejsze narody, takie jak: Rosjanie – 67,4% (86 297), Ukraińcy – 15% (19 261), Żydzi 5,08% (6 390), Białorusini – 4,5% (5 748), Polacy 1,06% (1 354), Gruzini – 1,03% (1 304), a także Ormianie – 0,94% (1 196)⁵⁵. Widać, jak Łotysze byli nadreprezentowani na najwyższych szczeblach hierarchii wojskowej. Potwierdza to jeszcze jedna statystyka. W 1935 r. wprowadzono w skomplikowany system rang w sowieckich siłach zbrojnych. Najwyższe stopnie przyznano 153 oficerom, w tym aż 18 łotewskiej narodowości (około 11,76%). Łotysze stanowili większą część tej grupy niż wszyscy pozostali *inorodcy* razem wzięci (około 7,84%)⁵⁶. Ponadto Ēriks Jēkabsons w jednej ze swoich publikacji podaje, że do grupy starszych oficerów sił zbrojnych oraz NKWD w latach 1935-1938 wchodziło 186 Łotyszów⁵⁷.

Przykłady wojskowych, takich jak Ioakim Wacetis oraz Jan Bierzin, doskonale pokazują rolę, jaką Łotysze odegrali w dziejach sił zbrojnych Związku Sowieckiego. Jednakże nie trzeba się ograniczać tylko i wyłącznie do tych egzemplifikacji. Ważne stanowiska w latach 30. XX w. piastowali m.in.: komandarm 2. rangi Jakow Iwanowicz Alksnis⁵⁸ (zastępca ludowego komisarza obrony ds. lotnictwa)⁵⁹, armijski komissar 2. rangi Awgust Iwanowicz Mezis (Szef Zarządu Politycznego Białoruskiego Okręgu Wojskowego)⁶⁰ i komkor Konstantin Awgustowicz Nejman (Szef Głównego Zarządu Przemysłu Czołgowego Ludowego Komisariatu Przemysłu Ciężkiego)⁶¹. W szkolnictwie wojskowym poza Wacetisem pracowali choćby kombrig Żan Karłowicz Ulman (Akademia Wojskowa im. Michaiła Frunzego w Moskwie)⁶² czy pułkownik Robert Pietrowicz Ziłgałw (Wojskowa Akademia Gospodarcza Armii Czerwonej w Charkowie)⁶³. Jak widać, nacja ta nie straciła na znaczeniu po zakończeniu szlaku bojowego przez jednostki strzelców łotewskich. Również w czasie pokoju wielu przedstawicieli tego bałtyckiego narodu odnalazło się na eksponowanych wojskowych stanowiskach w Związku Sowieckiego.

⁵⁵ Ibidem.

⁵⁶ J. Wojtkowiak, *Represje wobec*, s. 189.

⁵⁷ Ē. Jēkabsons, *Latyszi w rukowodctwie*, s. 124-147.

⁵⁸ Łot. *Jēkabs Alksnis*.

⁵⁹ A. Bułkin, *Gienieralitiet Krasnoj Armii*, s. 41.

⁶⁰ Ē. Jēkabsons, *Latyszi w rukowodctwie*, s. 124.

⁶¹ Ibidem, s. 126.

⁶² Ibidem, s. 115.

⁶³ Archiwum Służby Bezpieczeństwa Ukrainy (ASBU) obwodu charkowskiego, AKC, nr 012654.

Hekatomba Łotyszy

Kres prominentnej pozycji Łotyszy w wojsku przyniosły stalinowskie represje z drugiej połowy lat 30. XX w. Preludium do tego była sprawa zabójstwa Siergieja Kirowa⁶⁴. Śmierć tego prominentnego działacza WKP(b) nie obyła się bez wiedzy Józefa Stalina⁶⁵. Z biegiem czasu aresztowania i procesy zbierały coraz większe żniwo w elitach partyjnych Związku Sowieckiego, jednakże do pewnego momentu wojsko omijały większe represje. Do czasu rozpoczęcia czystki, siły zbrojne ZSRS cieszyły się samodzielnością⁶⁶, choć i tę strukturę dotknęła seria prześladowań na przełomie lat 20. i 30, to jednak dotyczyły one głównie byłych oficerów armii carskiej⁶⁷. Według Pawła Wieczorkiewicza często historiografia nie docenia znaczenia tej fali represji. Pokazały one, iż Stalin może pozwolić sobie na aresztowanie ważnych wojskowych, bez wyraźnych sygnałów świadczących o nielojalności tego środowiska. Służby mogły wręcz dowolnie uwięzić wedle własnego uznania oficerów służby czynnej. Nie spotkało się to z masową kontrreakcją środowiska sił zbrojnych⁶⁸. Dlatego w tym miejscu należy docenić odwagę wojskowych, którzy choćby wstawiali się za represjonowanymi kolegami. Przykład takiej postawy znajdziemy u Wacetisa. Łotysz na prośby rodzin aresztowanych wystawiał pozytywne opinie dla osadzonych towarzyszy broni⁶⁹.

W historiografii utarło się, że początkiem głównej fali czystek w wojskach ZSRS był proces marszałka Michaiła Tuchaczewskiego⁷⁰. Sowiecki wojskowy miał stać na czele spisku o charakterze „wojskowo-faszystowskim”, który był wspierany przez Lwa Trockiego oraz wywiad niemiecki i japoński⁷¹. Następnie sprawy potoczyły się dość szybko. Na przełomie maja i czerwca 1937 r. aresztowano przedstawicieli ścisłej elity wojskowej. Zaznaczyć należy, jak bardzo w śledztwo zaangażował się sam Stalin. Między 21 a 28 maja codziennie spotykał się z Nikołajem Jeżowem, ówczesnego ludowego komisarza spraw wewnętrznych⁷². W dniach 1-4 czerwca odbyło się posiedzenie Rady Wojennej przy ludowym komisarzu obrony w szerokim składzie. Środowisko sił zbrojnych nie sprzeciwiło się „rewelacją” przedstawionym przez Jeżowa. Już po tygodniu oskarżeni zostali skazani na karę śmierci, którą wykonano dzień po wyroku⁷³.

⁶⁴ R. Conquest, *Stalin i zabójstwo Kirowa*, Warszawa 1989, s. 7-8.

⁶⁵ R. Conquest, *Stalin i zabójstwo*, s. 3.

⁶⁶ P. Wieczorkiewicz, *Łańcuch śmierci*, s. 33.

⁶⁷ Więcej np. w: P. Wieczorkiewicz, *Łańcuch śmierci*, s. 31-85.

⁶⁸ P. Wieczorkiewicz, *Łańcuch śmierci*, s. 44.

⁶⁹ Ibidem, s. 44.

⁷⁰ Więcej np. w: P. Wieczorkiewicz, *Sprawa Tuchaczewskiego*, Poznań 2019.

⁷¹ Stenogram z posiedzenia Rady Wojskowej przy Ludowym Komisarzu Obrony ZSRS z 1-4 czerwca 1937 r. w: *Wojennyj Sowiet pri Narodnom Komissarie Oborony SSSR. 1-4 ijunia 1937 g. Dokumenty i materiały*, red. N. Tarchowa, Moskwa 2008, s.61-364.

⁷² P. Whitewood, *Czystka Stalina w Armii Czerwonej*, Gliwice 2019, s. 244.

⁷³ Ibidem, s. 247-252.

W związku z tematyką artykułu niezwykle istotne są wnioski dotyczące składu oskarżonej grupy wojskowych wysunięte przez Jakuba Wojtkowiaka. Na ławie oskarżonych zasiadło aż 4 *inorodców*, w tym Łotysz komkor Robert Ejdeman⁷⁴. To grono dopełniało 2 Żydów, Ukrainiec oraz Tuchaczewski, którego nazwisko przeciętnemu obywatelowi ZSRS mogło się kojarzyć z propagandowym wizerunkiem „polskich panów”. Dodatkowo 7 czerwca 1937 r., do grona winnych dodano dwóch kolejnych Żydów – armijskiego komissara Jana Gamarnika i komkora Michaiła Sangurskiego. To skłania do konkluzji, że o doborze „spiskowców” decydowało kryterium narodowościowe, chociaż na tym etapie stalinowskich represji żadne dokumenty nie odwołują się do takich wątków. Ponadto oskarżonych należy skonfrontować ze składem sędziowskim, w którym dominowali Rosjanie i Ukraińcy. Uczestniczył w nim też Łotysz – komandarm 2. rangi Jakow Ałksnis. Komplementarnie trzeba wziąć pod uwagę charakter wszelkich procesów sądowych w Związku Sowieckim. Były to spektakle reżyserowane przez Stalina i jego popleczników. Reasumując, to wszystko prowadzi do wniosków, że czystki w siłach zbrojnych od samego początku miały rys ksenofobiczny. Nie można także zapominać o „bogatej tradycji” antysemityzmu Rosjan i Ukraińców⁷⁵. Wynikiem tego były represje skierowane wobec wojskowych wywodzących się z różnych narodowości, np. Niemców, Polaków, Łotyszy, Finów itd.⁷⁶

Poza komkorem Ejdemanem w początkowym okresie czystki represje dotknęły również innych Łotyszy: komkorów Ernesta Appoga⁷⁷, Jana Gajlisa⁷⁸ i Konstantina Nejmana⁷⁹, korintiendanta Piotra Oszleja⁸⁰, komdiwa Wiliama Rochia⁸¹, diwintientanta Rudolfa Petersona⁸². Jednakże największe fale prześladowań miały dopiero nadejść. Kwintesencją szowinistycznego nacechowania stalinowskich represji stanowiły tzw. operacje narodowe NKWD⁸³. Jedna z największych została skierowana właśnie przeciwko Łotyszom. Działania wymierzone w przedstawicieli bałtyckiego narodu rozpoczęły się w listopadzie 1937 r. i dotknęły one nie tylko wojskowych⁸⁴.

Bezpośredni rozkaz, który zapoczątkował falę aresztowań, wydano 30 listopada i oznaczono nr 49990⁸⁵. Co prawda, nie wymieniono w nim oficerów służby czynnej,

⁷⁴ Łot. *Roberts Eidemanis*.

⁷⁵ J. Wojtkowiak, *Represje wobec*, s. 191-192.

⁷⁶ R. Reese, *Czerwoni dowódcy. Korpus oficerski Armii Czerwonej*, Warszawa 2010, s. 158.

⁷⁷ P. Wieczorkiewicz, *Łańcuch śmierci*, s. 1046.

⁷⁸ *Ibidem*, s. 1047.

⁷⁹ *Ibidem*, s. 1049. Nejman w zestawieniu występuje, jako Żyd. Jednak faktycznie był Łotyszem.

⁸⁰ *Ibidem*, s. 1051.

⁸¹ *Ibidem*, s. 1060.

⁸² *Ibidem*, s. 1065.

⁸³ J. Wojtkowiak, *Skład narodowościowy korpusu*, s. 216.

⁸⁴ J. Riekstiņš, *PSRS leikšlietu tautas*, s. 43-45.

⁸⁵ *Ibidem*, s. 46-47.

lecz jedynie osoby związane z „Osowachimem” oraz przemysłem obronnym⁸⁶. Jednakże już w listopadzie powstał spis 29 łotewskich wyższych wojskowych wytypowanych do aresztowania⁸⁷. NKWD szybko przeszło do działania i wielu wojskowych poddano represjom. Wówczas uwięzieni zostali m.in. Wacetis oraz Bierzin⁸⁸. Według informacji zawartych w publikacji Nikity Pietrowa Wasilij Wasiljewicz Ulrich⁸⁹ ośobiście miał zastrzelić drugiego z wymienionych łotewskich oficerów⁹⁰. Pierwszego dowódcę Armii Czerwonej spotkał podobny los. W ostatnich dniach lipca 1938 r. obaj Łotysze zostali rozstrzelani⁹¹. Nie tylko ich czekał tak ponury los. Wielu niezwykle wartościowych ludzi dla sił zbrojnych ZSRS zostało zabitych w wyniku stalinowskich represji⁹².

Charakter ksenofobiczny represji również widać na przykładzie ewolucji zarzutów stawianych oskarżonym przez służby. Początkowo inkryminowano ich o bycie „trockistami”, „zimowiewowcami” czy „agentami faszyzmu”. Insynuacje te pojawiały się niezależnie od przynależności narodowościowej, społecznej lub partyjnej⁹³. Wszelako rozpoczęcie tzw. operacji narodowościowych przez NKWD zmieniło sytuację. Mniejszości narodowe zostały uznane za nielojalne i wrogie wobec ZSRS⁹⁴. Równocześnie od samego początku służby interesowały się nie tylko oficerami lecz też podoficerami, nawet szeregowymi⁹⁵.

Spisków doszukiwano się na wszystkich szczeblach hierarchii wojskowej. Potwierdza to choćby przypadek lejtnanta-technika Józefa Piotrowicza Romanowskiego⁹⁶. Służący w Krasnojarsku wojskowy technik lotniczy został poddany represją pod zarzutem działalności w łotewskiej organizacji nacjonalistycznej⁹⁷. Podczas śledztw potrafiły krzyżować się różne „spiski”. Przykładem tego są akta śledcze dotyczących pułkownika Roberta Pietrowicza Ziłgałwa. Przewijają się w nich zarzuty zarówno o współpracę z wywiadem polski i łotewskim oraz udział w *spisku nacjonalistyczno-faszystowskim*⁹⁸.

⁸⁶ J. Wojtkowiak, *Represje wobec*, s. 197.

⁸⁷ *Łubianka. Sowiecka elita na stalinskiej gołgofie. 1937-1938*, red. W. Chaustow, Moskwa 2011, s. 402-403.

⁸⁸ J. Wojtkowiak, *Represje wobec*, s. 197-198.

⁸⁹ Przewodniczący Kolegium Wojskowego Sądu Najwyższego ZSRS 1926-1948.

⁹⁰ N. Pietrow, *Psy Stalina*, Warszawa 2012, s. 218.

⁹¹ J. Erickson, *The soviet high command. A military-political history 1918-1941*, Londyn-Portland 2001, s. 502; Ē. Jēkabsons, *Latyszi w rukowodctwie*, s. 124.

⁹² D. Wołkotonow, *Stalin. Wirtuoz kłamstwa*, s. 393.

⁹³ J. Wojtkowiak, *Represje wobec*, s. 192.

⁹⁴ *Ibidem*, s. 193-194.

⁹⁵ J. Wojtkowiak, *Polowanie na „dalniewostoczników”*, s. 100.

⁹⁶ Pomimo polskobrzmiącego nazwiska dokumenty jednoznacznie wskazują, iż był Łotyszem. Narodowe Archiwum Łotwy (LVA), F1986/A2/LP-3424.

⁹⁷ Tamże.

⁹⁸ ASB, AKC, nr 012654.

Należy zaznaczyć, że śledczy potrafili łączyć poszczególne spiski narodowościowe w jeden o znaczącym zasięgu. Dzięki temu tworzone tezę o rozgałęzionym spisku mniejszości narodowych wymierzonym we władzę sowiecką. Potwierdzenie tego odnaleźć można w zeznaniach Jana Bierzina⁹⁹. W wielu sprawach widać, że celem stalinowskich służb było połączenie niepowiązanych ze sobą przewin politycznych (mniej lub bardziej realnych) w zorganizowaną kontrrewolucję¹⁰⁰.

Intencją aparatu bezpieczeństwa stanowiło objęcie podejrzeniami, później zaś czynnościami śledczymi, jak największej grupy wojskowych. Oczywiście nie wszystkich czekał „najwyższy wymiar kary”¹⁰¹. Najczęstszą formą szykan stanowiło zwolnienie ze służby (w 1938 r. z korpusu oficerskiego RKKA zwolniono 717 Łotyszy¹⁰²), które w wielu przypadkach stanowiło preludeum aresztowania¹⁰³. W praktyce trafienie do sowieckiego systemu penitencjarnego było w bardzo wielu przypadkach równoznaczne z wyrokiem śmierci¹⁰⁴.

Skala zagłady

*Toteż tym bardziej nienaturalne, zupełnie nie odpowiadające ani istocie ustroju, ani konkretnej sytuacji wewnętrznej, stały się w 1937 roku nieuzasadnione aresztowania, jakie nastąpiły wówczas w armii. Aresztowano wielu wybitnych dowódców, co oczywiście w jakimś stopniu odbiło się ujemnie na rozwoju naszych sił zbrojnych*¹⁰⁵.

Lakoniczny opis we wspomnieniach Gieorgija Żukowa kataklizmu, który zdevastował sowiecki korpus oficerski, nie oddaje rozmiarów represji i ich konsekwencji dla sił zbrojnych ZSRS¹⁰⁶. Zdecydowanie bardziej adekwatne są twierdzenie przedstawione przez Jakuba Wojtkowiaka o tym, że nawet najkrwawszy konflikt zbrojny nie powoduje tak ogromnego spustoszenia wśród wyższych stopniem wojskowych¹⁰⁷. Olbrzymią skalę represji można bez problemów zauważyć wśród oficerów łotewskiego

⁹⁹ Łubianka. *Sowietskaja elita*, s. 161-162.

¹⁰⁰ J. Wojtkowiak, *Polowanie na „dálniewostoczników”*, s. 106. Sytuację na Dalekim Wschodzie, opisaną przez Jakuba Wojtkowiaka, można śmiało odnieść do całości wielkiej czystki w siłach zbrojnych.

¹⁰¹ Rus. высшая мера наказания.

¹⁰² J. Wojtkowiak, *Skład narodowościowy korpusu*, s. 218.

¹⁰³ Ibidem, s. 217.

¹⁰⁴ Informacje o morderczej stronie sowieckiego systemu więziennictwa są szeroko dostępne w literaturze przedmiotu. Wystarczy choćby wspomnieć choćby klasyczne dzieło A. Sołżenicyn, *Archipelag GUŁag*, t. 1-3, Poznań 2023 czy *Początki Gułagu. Opowieści z Wysp Sołowieckich*, red. A. Grelewska, Poznań 2019.

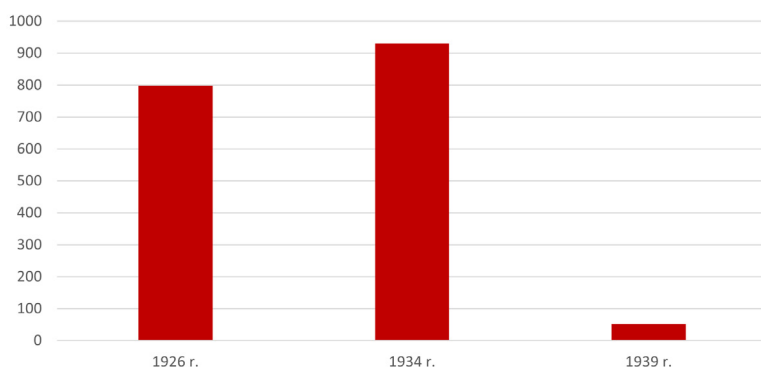
¹⁰⁵ G. Żukow, *Wspomnienia i refleksje*, Warszawa 1973, s. 156.

¹⁰⁶ Oczywiście, wynika to z okresu wydania wspomnień Żukowa.

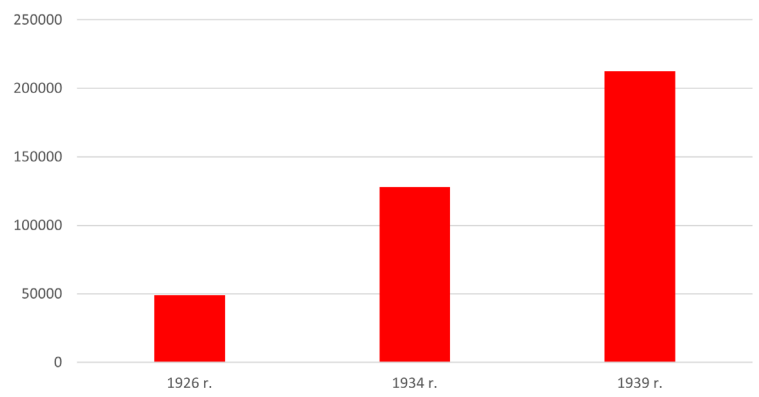
¹⁰⁷ J. Wojtkowiak, *Polowanie na „dálniewostoczników”*, s. 317.

pochodzenia. Obrazuje to zestawienie i porównania liczby Łotyszy w korpusie oficerskim Armii Czerwonej z 1934 r. (930) ze stanem z 1939 r. W strukturach sił zbrojnych pozostało ich jedynie 52¹⁰⁸. Stanowi to spadek o około 94,4% (*sic!*). Należy to jeszcze dodatkowo skonfrontować z wzrostem korpusu oficerskiego, który nastąpił w tym samym okresie czasowym. Liczba oficerów wzrosła do ponad 212 tysięcy¹⁰⁹. Jak widać, pomimo represji, liczebność korpusu oficerskiego wzrosła niemal dwukrotnie (*sic!*). To obrazuje, jak marginalną grupę stanowili Łotysze w elicie sowieckich sił zbrojnych u progu lat 40. XX w.

Liczba wojskowych łotewskiego pochodzenia w korpusie oficerskim Armii Czerwonej

Liczebność korpusu oficerskiego Armii Czerwonej

¹⁰⁸ J. Wojtkowiak, *Skład narodowościowy korpusu*, s. 218.

¹⁰⁹ *Ibidem*.

Można to też zaobserwować, analizując zestawienia wyższych dowódców Związku Sowieckiego po 1939 r.¹¹⁰ Widać to także w słownikach biograficznych dotyczącym korpusu oficerskiego z okresu II wojny światowej¹¹¹. Próżno tam poszukiwać Łotyszy piastujących wyższe stanowiska. Stan zupełnie odmienny w porównaniu z okresem bezpośrednio poprzedzającym wielką czystkę.

Oczywiście niektórzy z Łotyszy powrócili do służby wojskowej podczas II wojny światowej. Przykładem tego jest choćby Józef Romanowski¹¹², aczkolwiek znacznie istotniejszą postacią od niego był Jan Janowicz Wejkin. Podczas zmagania ZSRS z III Rzeszą dowodził m.in. w randze generała majora 201. Łotewską Dywizją Strzelecką¹¹³. W trakcie wielkiej czystki miał stopień pułkownika. Został wydalony ze służby w 1938 r. Dopiero po roku wrócił w szeregi Armii Czerwonej¹¹⁴. Warty odnotowania jest fakt, że w dostępnych dokumentach odznaczeniowych nie ma informacji o tej przerwie w karierze wojskowej¹¹⁵. Przywrócenie do służby po okresie wielkiej czystki nie oznaczało jednak pełnej rehabilitacji w oczach władz sowieckich. Dalej można było być uznawanym za *element niepewny wrogów*. W 1941 r. ponownie aresztowany został np. Fiodor Piotrowicz Kaufeldt¹¹⁶.

Należy jednakże pamiętać, że wspomniany powyżej Wejkin był postacią marginalną i jednym z wielu dowódców na szczeblu dywizji walczących podczas II wojny światowej. Przed wielką czystką liczni Łotysze piastowali znacznie ważniejsze stanowiska w sowieckich siłach zbrojnych, jednak przytłaczająca większość z nich poniosła śmierć

¹¹⁰ Analiza zestawienia zawartego w publikacji A. Cwietnow, *Riepriessii w RKKA i NKWD 1936-1941 gg. Wojennaja katastrofa 1941 goda*, Rzew 2014, s. 103-110.

¹¹¹ Np.: I. Kuzniecowa, *Marszaby, gienieraly i admiraly. 1940 goda*, Irkuck 2000; *Wielkaja Otiecziestwiennaja. Wojennyj biograficzieskij słowar. Kombrigi*, t. 1-4, Moskwa 2017-2020.

¹¹² Został przywrócony w szeregi sił zbrojnych dopiero w 1942 r. Świadczą o tym dokumenty związane z otrzymaniem przez Romanowskiego (wówczas w randze starszego lejtnanta) Orderu Wojny Ojczyźnianej II klasy (Centralne Archiwum Ministerstwa Obrony Federacji Rosyjskiej [CAMO], fond: 33, opis: 686196, dzieło: 4721, s. 4, 119) oraz Orderu Gwiazdy Czerwonej (CAMO, fond: 33, opis: 687572, dzieło: 2201, s. 6, 203). Warto zauważyć odnotowanie w tych dokumentach przerwy w służbie między 1938 a 1942 r.

¹¹³ M. Więckowski, *Narody nierosyjskie w Armii Czerwonej podczas II wojny światowej*, „Polityka Wewnętrzna i Bezpieczeństwo” 2016, nr 1 (6), s. 96.

¹¹⁴ M. Połe, *Istorija łatyszkich strielków*, s. 240.

¹¹⁵ CAMO, fond: 33, opis: 682524, dzieło: 7, s. 12-13; CAMO, fond: 33, opis: 686044, dzieło: 3171, s. 27-28; CAMO, fond: 33, opis: 686046, dzieło: 47, s. 302-303.

¹¹⁶ Teczka Fiodora Piotrowicza Kaufeldta (podczas wielkiej czystki miał stopień komdiwa) jest bardzo ciekawa ze względu na włączenie w nią bardzo dużej ilości materiałów dot. jego żony. Taka sytuacja jest ewenementem. Często aresztowano członków rodziny oskarżonego (np. żony czy dzieci powyżej 15 roku życia). Jednakże zwykle z powstałych dokumentów tworzono osobne jednostki akt obejmujące poszczególne osoby. LVA, F1986/A2/LP-4879.

w wyniku represji¹¹⁷. W wyniku działań Stalina siły zbrojne ZSRS utraciły wielu zdolnych, wręcz wybitnych dowódców¹¹⁸. Do tych „strat bezpowrotnych” należy zaliczyć wielu Łotyszy, takich choćby jak Jan Bierzin. Należy również zwrócić uwagę na aspekt, który podkreślał Paweł Wieczorkiewicz, że jednym ze skutków czystek było pozbycie się wielu dobrych wykładowców uczelni wojskowych. Miało to bezpośredni wpływ na poziom kształconych absolwentów¹¹⁹. Jak wiadomo również w tej konkretnej grupie wojskowych znajdowali się Łotysze (np. Wacetis, Ziļgauw). Skutki destrukcji korpusu oficerskiego Armia Czerwona odczuła choćby podczas późniejszych konfliktów zbrojnych. Indolencję korpusu oficerskiego zaobserwować można było choćby podczas wojny zimowej czy pierwszej fazy konfliktu z III Rzeszą w 1941 r.

Józef Piotrowicz Romanowski
(źródło: <https://pamyat-naroda.ru/heroes/person-hero92428693/>)

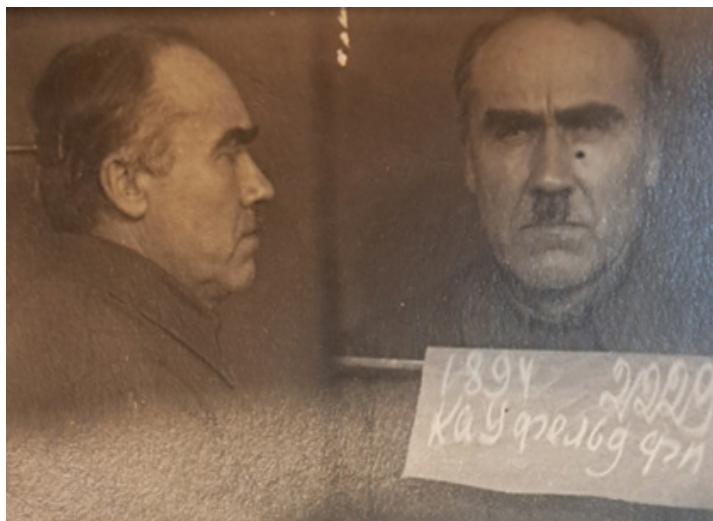

Jan Janowicz Wejkin
(źródło: https://pamyat-naroda.ru/heroes/sm-person_doroga1736177)

¹¹⁷ Ē. Jēkabsons, *Latyszi w rukowodctwie*, s. 124-147.

¹¹⁸ D. Wołkogonow, *Stalin. Wirtuoz kłamstwa...*, Warszawa 2006, s. 448-449.

¹¹⁹ P. Wieczorkiewicz, *Łańcuch śmierci*, s. 923-925.

Fiodor Piotrowicz Kaufeldt
(źródło: LVA F1986/A2/LP-4879)

Podsumowanie

Łotysze odegrali znaczącą rolę w dziejach sił zbrojnych Związku Sowieckiego. Symbol tego stanowi fakt, że Ioakim Ioakimowicz Wacetis był pierwszym głównodowodzącym Armią Czerwoną. Poza tym Strzelcy Łotewscy byli nieodzowni dla Czerwonych podczas wojny domowej. Bez ich udziału wynik konfliktu wewnętrznego w Rosji mógłby być zgoła odmienny. Równocześnie należy docenić wkład, jaki do sił zbrojnych wносиły postacie takie, jak np. Jan Karłowicz Bierzin w latach 20. i 30. Oczywiście kolejne przykłady personalne w tym zakresie można by mnożyć. Zaskakującym jest to, jak ważną rolę odgrywali przedstawiciele tak nielicznego narodu w ogromnych strukturach zbrojnych ZSRS. Pomimo tylu zasług Łotyszy zostali policzeni w poczet „wrogów ZSRS” w trakcie wielkiej czystki. Doprowadziło to do praktycznej eliminacji i marginalizacji tej nacji w korpusie oficerskim. Podobny los spotkał także przedstawicieli innych narodowości „niesowieckich”. Mimo tej „międzynarodowej hekatombi” propaganda sowiecka podczas II wojny światowej głosiła tezy, o jedności narodowej i braterstwie narodów ZSRS¹²⁰. W latach powojennych wykorzystywano czyn zbrojny strzelców łotewskich w publikacjach o charakterze agitacyjnym: *Czerwoni strzelcy łotewscy w 1917-1918 roku walczyli za sprawę rewolucji socjalistycznej na terytorium Rosji, biorąc czynny udział w wojnie domowej. W. I. Lenin wysoko oszacował ich rewolucyjne zalety, ich wierność idealom internacjonalizmu*¹²¹. [zapis oryginalny]

¹²⁰ A. Gorkin, *Armia Czerwona jest armią braterstwa narodów ZSRR*, Moskwa 1943, s. 7; A. Gorkin, *Jedność i przyjaźń bojowa narodów ZSRR*, Moskwa 1943, s. 1.

¹²¹ Łotewska Socjalistyczna Republika Radziecka (Krótki zarys), Ryga 1972, s. 8.

Nie zapomniano także o poszczególnych Łotyszach: *Pod sztandarami tej właśnie partii skupiali się, zespalali i występowali na arenie walki politycznej totewscy rewolucjonści proletariacy. [...] Jan Bērziņš (Ziemelis) – uczeń i współbojownik W. I. Lenina, działacz rosyjskiego i międzynarodowego ruchu robotniczego*¹²². [zapis oryginalny]

Podczas odwilży po śmierci Józefa Stalina zaczęto prowadzić procesy rehabilitacyjne ofiar wielkiej czystki. W latach 50. i 60. oczyszczono z zarzutów i win wielu Łotyszy. Przykładami tego mogą być choćby Bierzin w 1956 r.¹²³ oraz rok później Wacetis¹²⁴. Obszar ten stanowi kolejne szerokie pole badawcze, które może stanowić ciekawe źródło wiedzy o represjach stalinowskich.

Fenomen Łotyszy w siłach zbrojnych ZSRS stanowi frapujący obszar do eksploracji dla badaczy i zasługuje na dalsze opracowanie w historiografii. Poznanie tej grupy pozwoli na lepsze zrozumienie dziejów Armii Czerwonej i Związku Sowieckiego.

Bibliografia

Archiwalia

Archiwum Służby Bezpieczeństwa Ukrainy (ASBU) obwodu charkowskiego, AKC, nr 012654.

Centralne Archiwum Ministerstwa Obrony Federacji Rosyjskiej [CAMO], fond: 33, opis: 686196, dzieło: 4721; fond: 33, opis: 687572, dzieło: 2201; fond: 33, opis: 682524, dzieło: 7; fond: 33, opis: 686044, dzieło: 3171; fond: 33, opis: 686046, dzieło: 47.

Centralne Archiwum Wojskowe (CAW), Oddział II Sztabu Głównego (Generalnego) 1921-1939, I.303.4.3246.

Narodowe Archiwum Łotwy (LVA), F1986/A2/LP-3424; F1986/A2/LP-4879.

Opracowania

Alieksiejew M., Kołpakidi A., Koczik W., *Encykłopedija wojennej razwiedki 1918-1945* gg., Moskwa 2012.

Analiza zestawienia zawartego w publikacji A. Cwietnow, *Riepriessii w RKKA i NKWD 1936-1941 gg. Wojennaja katastrofa 1941 goda*, Rzew 2014.

Baberowski J., *Czerwonny terror. Historia stalinizmu*, Warszawa 2009, s. 59.

Biezugolnyj A., „Istocznik dopolnitielnoj moszczi Krasnoj Armii...”. *Nacionalnyj wopros w wojennom stroitielstwie w SSSR 1922-1945*, Moskwa 2016.

Bułkin A., *Gienieralitet Krasnoj Armii (1918-1941). Wojennyj biograficzieskij słowar*, t. 1 (A-I), Penza 2018.

Conquest R., *Stalin i zabójstwo Kirowa*, Warszawa 1989.

Erickson J., *The soviet high command. A military-political history 1918-1941*, Londyn-Portland 2001.

Gorkin A., *Armia Czerwona jest armią braterstwa narodów ZSRR*, Moskwa 1943.

Gorkin A., *Jedność i przyjaźń bojowa narodów ZSRR*, Moskwa 1943.

¹²² Ibidem, s. 5.

¹²³ M. Alieksiejew, A. Kołpakidi, W. Koczik, *Encykłopedija wojennej razwiedki*, s. 17.

¹²⁴ W. Kaminski, *Oficery Russoj Impieratorskoj Armii w korpusie „krasnogo” Gienieralnego Sztaba (1918-1945 gg.)*. *Biograficzieskij sprawocznik*, t. 1 (A-Ž), Petersburg 2018 s. 330.

- Istoria latyšszkich strielkow*, red. Ja. Krastynia, Ryga 1972.
- Jėkabsons Ē., *Latyšzi w rukowodctwie Krasnoj Armii i Narodnego Komissariata Wnutrien-nih Dieł SSSR (1921-1938)*, [w:] *Baltijskoje sosiedstwo. Rossija, Szwiecija, Strany Baltii na fonie epoh i sobytij XIX-XXI ww.*, red. A. Komarowa, Moskwa 2014.
- Kaminski W., *Oficery Russkoj Impieratorskoj Armii w korpusie „krasnogo” Gienieralnego Sztaba (1918-1945 gg.)*. *Biograficzieskij sprawocznik*, t. 1 (A-Ž), Petersburg 2018 s. 330.
- Kołpakidi A., Prohorow D., *Impieroja GRU. Oczierki istorii rossijskoj wojennoj razwiedki*, Moskwa 1999.
- Kuzniecowa I., *Marszały, gienieraty i admiraty. 1940 goda*, Irkuck 2000.
- Lew Trocki, *Moje życie. Próba autobiografii*, Warszawa 1990.
- Łossowski P., *Strzelcy lotewscy w rewolucji i wojnie domowej w Rosji (1917-1920)*, „*Studia z dziejów ZSRR i Europy Środkowej*” 1967, t. III.
- Łotewska Socjalistyczna Republika Radziecka (Krótki zarys)*, Ryga 1972.
- Łubianka. Sowietskaja elita na stalinskoj gołgofie. 1937-1938*, red. W. Chaustow, Moskwa 2011.
- Paluszyński T., *Walka o niepodległość Łotwy 1914-1921*, Warszawa 1999.
- Początki Gułagu. Opowieści z Wysp Solowieckich*, red. A. Grełewska, Poznań 2019.
- Pole M., *Istoriya latyšszkich strielków. Ot pierwyh marksistow do gienieratow KGB*, Moskwa 2021.
- Pudulis Je., *Istoriya polka latyšszkich strielkow (1915-1920 gg.)*, Biełgorod 2017.
- Riekstiņš J., *PSRS lekslietu tautas komisariāta „Latviešu operācija” (1937-1938)*, Ryga 2012.
- Solženicyń A., *Archipelag GUŁag*, t. 1-3, Poznań 2023.
- Suwennirow O., *Tragiedija RKKK 1937-1938*, Moskwa 1998.
- Whitewood P., *Czystka Stalina w Armii Czerwonej*, Gliwice 2019.
- Wieczorkiewicz P., *Łańcuch śmierci. Czystka w Armii Czerwonej 1937-1939*, Poznań 2016.
- Wieczorkiewicz P., *Sprawa Tuchaczewskiego*, Poznań 2019.
- Więckowski M., *Narody nierosyjskie w Armii Czerwonej podczas II wojny światowej*, „*Polityka Wewnętrzna i Bezpieczeństwo*” 2016, nr 1 (6).
- Wielikaja Otiecziestwiennaja. Wojennyj biograficzieskij słowar. Kombrigi*, t. 1-4, Moskwa 2017-2020.
- Wojennyj Sowiet pri Narodnom Komissarie Oborony SSSR. 1-4 ijunia 1937 g. Dokumenty i matieriały*, red. N. Tarchowa, Moskwa 2008.
- Wojtkowiak J., *Polowanie na „dálniewostocznykh”. Represje wobec korpusu oficerskiego dalekowschodniego zgrupowania radzieckich sił zbrojnych w latach 1936-1939*, Poznań 2007.
- Wojtkowiak J., *Represje wobec tak zwanych inorodców, oficerów Armii Czerwonej w czasie wielkiej czystki*, „*Res Historica*” 2017, nr 43.
- Wojtkowiak J., *Skład narodowościowy korpusu oficerskiego Armii Czerwonej w drugiej połowie lat 30-tych XX wieku*, „*Wschodni Rocznik Humanistyczny*” 2021, t. XVIII, nr 2.
- Wołkoganow D., *Stalin. Wirtuoz kłamstwa, dyktator myśli*, Warszawa 2006.
- Zazerskaya T., *Latvia's ordeal: nation building in war and revolution*, Waszyngton-Londyn 2021.
- Żukow G., *Wspomnienia i refleksje*, Warszawa 1973, s. 156.